

ԴԻՐՈՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ԱԿԵՐՈՒՄ ԵՆ, ԿՈՏՈՐՈՒՄ ԵՆ

1-ն Սեպտեմբերի 1895 թ.

Ահա՛ թէ ինչ է ներկայացնում Տաճկահայաստանը, ահա՛ թէ ինչ է անցնում ամեն ժամանակ, ամեն օր այդ երկրում։ Նա՛ Տաճկահայաստանը ամբողջովին մասնաձև է աւազակներին ու մարդասպաններին—աւերում, կոտորում են...

Լէշակեր սուլթանի կառավարութիւնը վճռել է, այդ վազո՛ւց ենք ասել, ամբողջ երկիրը—Տաճկահայաստանը աւերակ դարձնել, ամայացնել, և ահա հենց Սասունի կոտորածի տարեգարձին, հենց նոյն ամսում, նա մի նոր կոտորած է անում Երզնկայի շրջակայքում, պաշարման տակ գնելով ամբողջ գաւառը և քաղաքը։ Եւ կոտորածի հերոսը դարձեալ Ջէքի փաշան է, նա է հրաման արձակողը՝ Լէշակերի կարգադրութեան համեմատ։

Ի՛նչ ճակատագրական զուգահիշութիւն—նոր սարսափը տեղի է ունենում նոյն ամսում, նոյն հերոսի ձեռքով։ Եւ դեռ նա ու նրա ընկերները ապրում են, դեռ հայ յեղափոխականի սուրը կամ գնդակը չէ պատժել նրան և նրա ընկերներին...

Աւերո՞ւմ, կոտորո՞ւմ են, իսկ դիպլոմատիան շարունակում է սառնութեամբ իւր դիպլոմատիկական յարաբերութիւնը Լէշակերի հետ—պահպանելով պաշտօնական բոլոր ձեւականութիւնները։ Այնտեղ կոտորում են, ամբողջ ժողովուրդը անխնայ սրի է անցկացնում, սուլթանի կառավարութիւնը առանց քաշելու շարունակում է իւր ոճրագործական ընթացքը, դիպլոմատիան դեռ խաղում է, դիպլոմատիան, որ այսօր բարձրաձայն յայտարարում է՝ թէ Հայկական խընդիրը մարդասիրական է, պատուի խնդիր է։ Իսկ փաստերը ինչ են ասում...

Ո՛չ, Տաճկահայաստանից դուրս ապրող հայ ժողովուրդ, ո՛չ, հերի՛ք է յուսախարութիւնը, բաւական է քեզ՝ աչքերը յառես և դիպլոմատիայից յուսաս քո եղբայրներիդ փրկելութիւնը։ Ահա՛ քեզ նոր խոշոր փաստ, եթէ բաւական չէին ամենօրեայ փաստերը՝ որոնք նոյն ծաւալը և ոյժը չունէին...

Սասունից յետոյ Երզնկան—աւերակ, արիւնտուած. դար-

ձեա՛լ պիտի սպասես, դարձեա՛լ յուսաս։

Մինչև և ե՛րբ...

Քանի՛ցս դիմել են քեզ քո յեղափոխական զաւակները, —որոնք չեն խնայում իրենց կեանքը զո՛հել, —օգնել, տալ իրենց՝ բարոյական աջակցութիւն և նիւթական օգնութիւն, բայց դու աւելի հակել ևս դիպլոմատիայի կողմը ևս յոյսդ աւելի նրա վրայ ես դրել։

Քանի՛ցս նրանք իրենց օրգանների միջոցով քեզ հրաւէր են կարգացել՝ օգնել իրենց կռուելու, տալով քեզ միշտ փաստ՝ որ կռիւը շարունակում են, միջոց տալ վրէժխնդիր լինելու։ զու մի քանի կողակներ չպրտելուց յետոյ, դարձեալ երեսօղ շուռ ես աւել դէպի դիպլոմատիան և նրանից ես սպասում քո տաճկահայ եղբայրներիդ ազատութիւնը։

Քանի՛ցս է ասւած՝—„ազատութիւնը չեն տալիս, այլ վեղցնում են արիւնով“, բայց դու, մի առ ժամանակ ոգևորւելուց յետոյ, դարձեալ թուլանում ես և ելի աչքերդ յառում դիպլոմատիային։

Ահա՛ եւ դիպլոմատիան իւր գործունէութեամբ.—ամբողջ տարի է անցել Սասունի սարսափելի և տմարդ կոտորածից յետոյ, ի՛նչ է արել դիպլոմատիան, ա՛յն դիպլոմատիան, որ շա՛տ լաւ գիտէր, որ այդ թշուա երկիրը և նրա զօրախազաւակները ենթարկւած են դժոխային շարչարանքի երկա՛ր տարիներից ի վեր։ Լռութի՛ւն, ահա նրա գործունէութիւնը՝ մի քանի դիպլոմատիկական խաղերով մինչև Սասունի կոտորածը, դիպլոմատիկական խա՛ղ՝ Սասունի կոտորածից յետոյ, և մինչև և ե՛րբ պիտի հաւատաս։ Մինչդեռ այնտեղ, Տաճկահայաստանում, անամօթ սուլթանի կառավարութիւնը շարունակում է՝ կոտորել, աւերել, բռնաբարել, տանջել, մինչդեռ քո եղբայրներիդ յուսահատական խոսքու ձայնով օգնութի՛ւն են խնդրում, օգնութի՛ւն։

Մի՞թէ դու դարձեալ կը շարունակես քո յոյսդ դնել դիպլոմատիայի վրայ և անտարբեր կը գտնուիս արեան մէջ խեղդող եղբորդ ձայնին...

Ո՛չ, մենք ուզում ենք հաւատալ, որ դու կը սթափուիս, ձեռք կը տաս յեղափոխական զաւակներիդ, օգնութեան կը համեսս արիւնաքամ լինող եղբորդ։

Աւերո՞ւմ են, կոտորո՞ւմ են, յառա՛ջ հայ յեղափոխական Աւերո՞ւմ են, կոտորո՞ւմ են—օգնութի՛ւն...

ՆՈՐ ՍԱՐՍԱՓՆԵՐ

I

ԵՐՋՈՎԱՅ ՊՄՇԱՐՄԱՆ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ. ՍՈՒԹԱՆԻ ԿԱՌԱՂԱՐՈՒԹՅԱՆ ՍՈՍԿԱԿ ԱՆԱՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՔ ԵՆ ԲՈՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՔ

Օգոստոս 13-ին (ն. տ.) Գեմախու Գառնի գիւղի Թաշիր փաշայի խանին մօտ կը կողոպտուին գայմագամը, գօլաղասի մը և կսպանւի չաւուշ մը իւր գիմադրութեան համար: Գայմագամը ինք զինքը գտնելուն պէս Երզնկայ միւշեր Զէքիին կը հեռագրէ, թէ զիս կողոպտողը ու չափուշը սպանողը հայերն են. քանի մը սիւնքոր քիւրդեր ալ նոյնը կը վկային: Յարմար առիթն էր խեղճ հայերը անգամ մը ալ կողոպտելու, ընկճելու, փչացնելու և Սասունի թուրք հերոսը՝ արիւնածարաւ Զէքին, անմիջապէս հրաման ըրաւ ու Երզնկայ քաղաքն պաշարման վիճակի ենթարկեց, որպէս զի քաղքին հայերը չկրնան հաղորդակցիլ կարծեցեալ հայ աւազակներու հետ: Այս բաւական չհամարելով, անմիջապէս զինուորական հազարապետ Եավէր 200-ի մօտ ձիաւոր և հետեակ զինուորներով ճամբայ կելնէ գեաՎուր աւազակները ձերբակալելու, բայց փոխանակ լեռները, անտառները դիմելու, շիփ շիտակ Աւագ վանք կերթայ: Աւանքին մէջ գտնուողները՝ կարծելով թէ հիւր եկած են, կը ջանան պատուասիրել: Բայց Եավէրին հրոսակներուն թոյլատրելի չէ քիչով գոհանալ, կը մերժեն ու և է հիւրասիրութիւն և յանկարծ վանքի պահապաններէն Խաչատուրեան Արիստակէսը և Նազարը բռնելով՝ կը կապկպեն և հրացանը Նազարի սրտին գնելով, կսպանան զինքը տեղնիտեղը սպանել, եթէ աւազակներու ուր պահուիլը իմաց չտայ. մտրակով ալ ծեծել կսկսին: Զինուորներուն նպատակը և խեղճ Նազարի ու Արիստակէսի աղեկտուր հեծեծանքը, ամբողջ վանքը ահ ու սարսափի մէջ կը ձգեն. — կիներ կը նւաղին, մանուկներ կը ձւան, արք գազաններէն ազատելու միջոց կը փնտռին. վայնասունը կը տիրէ, իսկ զինուորները վանքը տակն ու վրայ ընելով, հետերնին կը տանեն Նազարն ու Արիստակէսը դէպի Գառնի գիւղ, ճամբան միշտ աւարառութիւն ընելով: Հետեւեալ օրն ալ Լուսաւորիջի վանքը տակն ու վրայ ընելով և բաւ չհամարելով այնտեղ գտնուող խեղճերուն իրենց տւած սարսափելի նեղութիւնները, կսկսին անխնայ գանակոծել: Անկէ կը շարունակեն իրենց աւերիչ արշաւանքը՝ լեռնէ լեռ, ձորէ ձոր՝ ծեծելով, հայհոյելով ետեւէն կը քաշկատեն կապկպած պահապանները, միշտ ստիպելով, որ աւազակներուն տեղը իրենց յայտնեն: Իզուր տղայք կերդնուն, թէ տեղեկութիւն չունինք ամենեւին, այս օրեր ՚աւա-

զակներ չկան: Բայց լաց ու կոծ, ուխտ ու երգում նշանակութիւն չունի Զէքիի Եավէրին համար, նա ուրախացած է «հայ աւազակները» անպատճառ գտնել և կոտորել: Եավէրի 200 հրոսակներու խումբը հետզհետէ երեք անգամ կսուարանայ՝ լրբերի բաշիբօզուկներով և սոված քիւրդերով. այդ ահագին վրձմակը թաթառի մը պէս կիջնայ դարձեալ Գառնի, վրէժ լուծելու համար... տուններու կահ կարասիք ամբողջ կը յափշտակեն, հրացանի կոթով, սուրով, մտրակով անողորմ կերպով կը ծեծեն ընդդիմացողն ալ, չընդդիմացողն ալ, երիկ-մարդիկը կը կապկպեն և անօնց աչքին առջև՝ կիներ, աղջիկներ, պառուաներ, պատանիներ կը բռնաբարեն դիւային ոռնումներով. տեսարանը սոսկալի է — արք ծեծերու տակ կը բղաւեն, մանուկներ ոտից կոխած կըլլան և կը... կիներու կացութիւնը քստմեղի... Լիշակները Գառնիէն կը տարածին եալլայները (արօտավայրեր), գիւղին եղերը, կովերն ու ամբողջ ոջիւարի հօտերը մէկ վայրկենի մէջ աներևոյթ կըլլան կանոնաւոր և անկանոն աւազակներէն. հովիւներն ալ կապկպելէ և անգթաբար ծեծելէ յետոյ, կառնեն կը տանեն:

Գառնիէն մարդակերպները՝ միշտ հրամանատարութեամբ Եավէրի՝ Լուսաւորիջի վանքը կը խուժեն, պահապանները նմանը չտեսնած անգթաբար կը հարւածեն: Եավէր բարձրաձայն կը յայտարարէ — «Ախմախ հայեր, Սասնոյ կոտորածէն խելքերնիդ գլուխնիդ չեկաւ, չիմացաք, որ այն կոտորածը մենք ըրինք. եթէ աւազակները ձեռք չի տաք, նմանօրինակ կոտորած մ'ալ հոս պիտի ընեմ», և վանապետուհի կնոջ մագերը բռնելով, կսպանայ կտրի մէջ թաթխել և գլխիվար կախելով կրակ տալ, ինչպէս նաև ամբողջ վանքը: Իրենց հետ պտտցուցած կիսամեռ Արիստակէսին կապանան՝ ետացեալ հաւկիթ մը թւին տակ գնելով, անշնչացնել: Այս և ասոր նման ամենասոսկալի տանջանքներ ու սպանալիքներ տեղացիներով, վայրագաբար այնչափ կը ծեծեն, որ ալ Արիստակէս նւաղած կիսնայ: Եավէր հօրեղբայր Նազարին կը բռնադատէ ածելով մը հաճամաթ (մարմինը տեղ տեղ ձեղքել և արիւն հանել) ընել, որպէս զի սթափի: Ածելի չգտնելուն համար հաճամաթը կը կատարեն սրի ծայրով՝ սոսկալի պատտուրներ ձգելով Արիստակէսի մարմին վրայ: Աթափեցնելու ինչ ճիւղալային հոգածութիւն...

Լուսաւորիջի վանքի ինչքերը ամենն ալ կողոպտեցին՝ եկեղեցւոյ անօթներ խլշտեցին, կով, եղ, ոջիւար և այլ կենդանիներ յափշտակեցին. կահ կարասիներէն աչքի եկածները կը թաղնին, իսկ մնացածները ամենն ալ ջարդ ու փշուր ըրին. ապա բաւական թւով զինուոր

Թողով հոն՝ իբր մշտակայ պատուհաս, Եսփերի քաջամարտիկ բաշխօզուկները դարձեալ կը դառնան Աւագ վանք, ուր կսաստկացնեն իրենց անգութ արարքներ ու բռնաբարութիւններ. ձմեռան ամբողջ պաշարը թալանի կուտան, ոչխարները, որ միակ ապրուստն են վանքի բնակիչներուն, բոլորն ալ անյագաբար կը յօշոտւին սաղայէլ սուլթանին արժանի որդիներէն:

100-ի չափ զինւորներ և ասոնց չափ ալ թուրք ու քուրդ բաշխօզուկներ Շուխայի և ս. Յակոբի վանքերն ալ ցրեցան և սկսան անհամար և անբսելի խժոժութիւններ գործ դնել կանանց, աղջկանց և մանուկներու վրայ...

Գառնի, Մարէկ և այլ հայ գիւղեր կրկին և կրկին աւրչտկեր են կործանարար կերպով:

Երզնկայ պաշարած, վանքեր շղթայի տակ առնւած, ճամբայներ կտրւած են: Մեր եղբայրներ ի՞նչ վիճակի մէջ են... մեռան, կորան, ջարդուցան, տեղեկութիւն չունին: Չենք գիտեր մենք ալ ի՞նչ եղանք և ո՞ր կերթանք. անստոյգ, անապահով վիճակ, ահ ու սարսփով պաշարած ենք. ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր վերջ: Քաղքիս մէջ 12—15 անձ ձերբակալեցին և կը չարչարեն. յանցանքնին ամիս մ'առաջ վանք ուխտի երթալնին է:

Կիրքը սահման չունի, ծեծ, հայհոյանք, թալան, բռնաբարում և սպանութիւն սովորական է: Ամեն սրբութիւն, պատիւ, կեանք քմահաճոյքէ կախում ունին: Չէր բաւեր մեր և շրջակայից թշուառութիւնը, աղքատութիւնը: Հունձքի և գալիք տարւան սերմացանի ժամանակն է, ի՞նչ պիտի ուտենք, երբ մեր հունձք, արտ ու կալ արիննախեղդ սուլթանի բաշխօզուկներու կողմէ իսպառ փչացան և կենդանիներու ճարակ եղան: Պատճառ գայմագամ մը կողոպտելու և չափուշ մը ստակեր է: Ո՞վ է մեղաւորը:

Երկու տարիէ ի վեր վանքերը և գիւղերը քիչ թալանւեցան, քիւրդերու բռնաբարութիւնները և կողոպտումները չապացուցեցան, միթէ մեր անհամար կրած վնասներու մասին պաշտօնապէս չբողբեցինք կառավարութիւն ըսւած ենիչէրիներու խմբին և անբսելի չմնացին: Դեռ քանի մը օր առաջ քաղքին մէջ, հրապարակին վրայ, խեղճ հայու մը դիակը, զոր քիւրդ սայլապանները սպանած էին, չդտնւեցան: Ի՞նչպէս հասակցենք, ի՞նչպէս գրենք, ի՞նչպէս պատմենք մեր քաջածներ, մեր տառապանքներ. տուն մնաց, տաւար մնաց, յպատիւ մնաց. մեր կանայք, աղջկունք, անպաշտպան՝ հրէշներու գիրկն կը տապալտկին. ի՞նչպէս ազատւինք:

Ինչպէ՞ս ազատւինք, որո՞ւ օգնութեան դիմենք, ո՞րկէ օգնութիւն յուսանք:

Դժոխք է այս, մ'իմնողորտը ծանրացեր է: Դ.

զօրաբանակ մեր վրայ կը թափէ իւր ուժը, օրէ օր նոր խժոժութեանց խուլ ձայներ կը հասնին. կիսամեռ ենք, ըկուած ենք, անօթի ենք, մեռած ենք, օգնութիւն:

Օգնութիւն. ո՞վ հայեր, գոնէ դուք հասէք:

II

Կ Ռ Ի Ի Թ Ա Մ Չ Ա Ր Ա Յ Ո Ի Մ

(ՏՐԱՊԻՉՄԵՆՑ)

Հաստատ աղբւրէ կիմանանք, որ Շապին Գարահիսարէն կէս ժամ հեռու՝ Թամզարայ գիւղաքաղաքի մէջ մեծ ընդհարում ունեցան հայեր և թուրքեր:

Տիկինեան հանգուցեալ Մարտիրոսի կինը թուրքէ օղի կը պատրաստէր: Քանի մը թուրք սրիկաներ կսկսին լիրբ խօսքերով կինը անպատեւել և օղի պահանջել: Նոյն միջոցին հայ մը՝ Գըրք.բէսէրեան Մովսէս անուն, կանցնի: Կինը պաղատագին կը խնդրէ վինքը պաշտպանել սրիկաներու դէմ: Մովսէս առանց յուզումի կը խրատէ թուրքերը հեռանալ և ըսել թէ՛ եթէ անպատճառ կուզէք օղի խմել, տամ ձեզ 5-10 յըռուշ գնացէք խմեցէք: Թուրքերը ոչ միայն մտիկ չեն ըներ, այլ անլուր հայհոյանքներ տեղալով կսկսին ծեծել հայը: Այս խմանալով ուրիշ հայեր վրայ կը հասնին և կուրը հետզհետէ կը մեծնայ, լայն ծաւալ կստանայ: Թուրքերը դանակով, կացինով, փայտով կսկին աջ ու ձախ հանդիպողին ծեծել, վիրաւորել, սպանել: Շապին-Գարահիսարէն ալ 200-ի չափ թուրքեր զինւած, Թամզարայ խուժելու կը պատրաստին թէև, բայց կառավարութիւն տեսնելով, որ Շապին-Գարահիսարի հայերն ալ անգործ չեն, խոհեմութիւն կը համարի եղածով բաւականանալ և կը զսպէ:

Թամզարայի հայեր աղքատ ու խեղճ, անպատրաստ ալ գտնւելով, կը տուժեն. տասնեակ վիրաւորեալներ և մէկ երկու հատ ալ մեռածներ կան:

Թամզարայի 250 տուն հայերը, խանութիւն գոցած հեռացեր են քաղաքէն և Գարահիսարի գերեզմանատան մէջ, տեղացիներու հետ, վրաններու տակ կը բնակին անօթի, ծարաւ, ահանջ չկախելով երբէք միւթէսարիֆ կառավարիչի խնդրանաց, որ իրենց տունները երթան:

Հայերը հաստատ երաշխաւորութիւն, ապահովութիւն կը պահանջեն: Հեռագրեր են պատրիարքարան:

Երզնկայ ալ անհաշիւ աւարառութիւններ եղած են. գիւղեր, վանքեր ամբողջ կողոպտւած են թուրք կառավարութեան կողմէ: Մանրամասնութիւնք կը պակսեն:

Թուրք կառավարութիւն վերսկսաւ իւր բարբարոսութիւնները:

Կը հարցնենք.— Բարենորոգմանց ծրագրի մէջ արդեօք այս խժգոթութիւնները ընել արտօնւած է: «Մարդասէր» դիպլոմատները թող տեսնեն իրենց գործած աւերները: Մեզ խաբելու ճգնեցան և մեր սիրտերը արիւնեցին: Թուրքերը վախցնել կեղծեցին և թուրքերը հիմա ա՛լ աւելի գազանացան. շահատակութիւնները անսանձ կը շարունակին, կընդարձակին: Սասնոյ կոտորածի տարին չբոլորած, արդեօք նոր Սասուններ կուզէին տեսնել անգութները:

Ր Է Ֆ Օ Ր Մ Ն Ե Ր Ը

IV

Մենք նկատեցինք, որ դիպլոմատիայի առաջին հոգսը եղել է չգիպչել սուլթանի միապետական իրաւունքներին և ապա նա, դիպլոմատիան ծանրացել է պաշտօնեաների ինչ կրօնի լինելուն վրայ: Մինչդեռ այս երկու գլխաւոր կէտերի որոշումից կամ ձեւակերպելուց շատ բան է կախւած:

Եթէ մենք դրւած խնդիրները քննենք մեր տեսակետից, մենք կասենք ուղղակի, որ միակ միջոցը բարեփոխելու Տաճկահայաստանի վիճակը, պէտք էր, որ երկրի ղեկը յանձնէր իրեն ժողովրդին, որ ժողովուրդը ինքը լինի երկրի սուլթանը, գերիշխանը, ինչպէս էլ ասել ենք: Բայց հարցը այսպէս դնել՝ ծրագրի գլխաւոր կէտերը քննելիս, կը նշանակէ կտրուկ կերպով վճռել խնդիրը և ուղղակի փակել վիճաբանութեան դռները ու գուցէ մինչև իսկ մեղադրւենք ուսուցիտ լինելուն մէջ... Եւ ո՛վ գիտէ, գուցէ աւելի լաւը հենց այս էր: Բայց մեզ հարկաւոր էր բարձրացնել վարագործը՝ ցոյց տալու ժողովրդին, թէ ո՞վքեր են բեմի վըրայ խաղացողները և ի՞նչ միտումներով: Ահա՛ թէ ինչու ենք մենք ծանրանում ընթացքների վրայ: Այս հարկաւոր էր, որովհետև ներկայ դրութեան և պայմանների մէջ գտնուող ժողովուրդը, հեշտութեամբ կարող է բռնել ձողից, կարծելով՝ թէ կարող է ազատւել խեղդւելուց... Ուստի մենք խնդրի վրայ կը նայենք նոյնպէս և՛ հենց «հնարաւոր» ու «գործնական» լինելու տեսակետից էլ և կը տեսնենք, որ նոյն իսկ այդ տեսակետից անգամ ո՛չ միայն անյաջող, այլ մինչև իսկ անտակտ ու անմիտ էլ է:

Յայտնի է, որ Տաճկահայաստանի գլխաւոր չարիքը

ինքը ներկայ կառավարութիւնն է: Այս խոստովանւել են, գուցէ ահամայից, հենց իրենք եւրոպական պետութիւնները 56 թ. Պարիզի, 78 թ. Բերլինի դաշնագրութիւններով և վերջապէս ներկայումս ընթացքների ծրագրով: Ներկայ կառավարութիւնը մարմնանում է սուլթանականութեան մէջ, այսինքն սուլթանի իշխանութեան գաղափարի մէջ է ամփոփւում երկրի պետական կազմակերպութիւնը. իսկ սուլթանի իշխանութեան գաղափարն է միահեծան, ինքնակամ, ինքնիշխան կառավարութիւն, որը իր գոյութիւնը հիմնում է բռնեցքի, կեղեքումի, բռնաբարումի, տանջանքի, անպատուութեան և կաշառքի վրայ, որի դէմ էլ այսօր ամբողջ երկիրը արիւնով և վառօդով է բողբոջում...

Այժմ, դիպլոմատիան ի՞նչպէս է վճռել այս հարցը: Երկրի ամբողջ կառավարչական ղեկը թողնում է սուլթանական կառավարութեան ձեռքում—ամեն բան նրանից է կախւած, միայն, համեմատաբար նախկինի հետ, այն տարբերութեամբ, որ ներկայացրած ընթացքների ծրագրի հիման վրայ, պիտի «կիսապաշտօնական» ձևով իրենց յայտնեն այն անձանց անունները, որոնց սուլթանական կառավարութիւնը նշանակում է միայն վալիի պաշտօնով. միւս պաշտօնեաների՝ միւթէսարիֆների, գայմագամների և այլոց մասին լուրերն է պահպանւած, որից պիտի կցակացնել, թէ սուլթանական կառավարութիւնը ազատ է տնօրինել ըստ իւր հաճութեան:

Չնայած, որ իրենք եւրոպական պետութիւններն էլ են խոստովանւում, թէ երկրի գլխաւոր չարիքը ինքը կենտրոնական կառավարութիւնն է, բայց և այնպէս, նոյն իսկ նրանց ծրագրած ընթացքներով, վերջինս աւելի քան մի աննշան տարբերութեամբ պահպանում է իւր ամբողջ լիազօրութիւնը, ոյժը: Ասում ենք «աւելի քան մի աննշան տարբերութեամբ», թէ և աւելի ճիշտ կը լինէր ասել՝ առանց մի որ և է տարբերութեան, նախ՝ որովհետև սուլթանի կողմից նշանակւած պաշտօնեան, որքան էլ լաւ լինի, եթէ կարելի է այդ թոյլ տալ մի բոլոր, դարձեալ չի կարող համարւել ժողովրդի բարեկամը, պարզապէս այն պատճառով, որ ժողովրդի և սուլթանի կառավարութեան շահերը, քանիցս ասել ենք, ամենածայրահեղ կերպով մէկմէկուհակառակ են. — սրանք անհաշտելի թշնամիներ են, ապա, որովհետև վաղուց է յայտնի, թէ այս ձեւակառութիւնը որքան արժէք ունի, եթէ մինչև իսկ նա պահպանւի. ո՛չ մի պետութիւն երբէք չի ցանկանալ այսպիսի «մանր խնդիրներում» սուլթանական կառավարութեան տհաճութիւն պատճառել, որի բարեկամութիւնը հարկաւոր է իրեն՝ պահպանելու տաճկական պետութեան

մէջ իւր շահերը: Բայց մենք կարող ենք ապահով շինել, որ այդ ձևականութիւնը անգամ չի կատարուի, որին՝ իբրև ապացոյց, առաջ կը բերենք միայն մի փաստ—Բերլինի հռչակաւոր դաշնագրութիւնը, որով սուլթանի կառավարութիւնը պարտաւորուած էր վեց մեծ պետութիւնների առջև ընդհանրապէս մտցնել Տաճկահայաստանում և նրանց այդ մասին պարբերաբար տալ տեղեկութիւններ: Ինչպէս որ ջուրն են ընկել Բերլինի վճիռները, մենք կարող ենք հանգիստ խղճով դա էլ ջուրը ձգլած համարել և երկիւղ չը կրել, թէ նորագոյն ընդհանրութիւնը կարող են վնասուել և հայ ժողովուրդն էլ կը տուժի...

Ուրեմն, ինչ տեսակէտից էլ վերցնելու որ լինենք, սուլթանական կառավարութեան ղեկավարող, կառավարող ոյժը մնում է ամբողջ անվնաս, նա պահպանում է իւր իրաւունքը և իշխանութիւնը, որ ասել է թէ, ինչպէս ասել ենք, չարիքը մնում է արմատում՝ պահպանելով իւր ամբողջ լիազօրութիւնը, կարողութիւնը:

Արդէն միայն հենց այս կէտը բաւական է ապացուցած համարելու, որ երեք պետութեան ընդհանրութեան Ծրագիրը «վիժմունք» է, որ նա չարժէ «իրեն թըղթին», որովհետև սրանից է շատ բան կախած, որովհետև սա՛ է ամբողջ կառավարութեան մէքանիզմի շարժիչ ոյժը. սա է այն կենտրոնը, որի շուրջը պտտում են մնացած միւս արբանեակները—պաշտօնեաները, հիմնարկութիւնները և այլն, սրանից է կախած երկրի այս կամ այն կառավարչական ձևը, նա է այն ոյժը, որի տրամադրութիւնով են վճռուում ժողովրդների կեանքի պահանջները... և մինչդեռ սա մնացել է անվնաս, սա պահպանել է իւր լիակատար ոյժը և իրաւունքը: Երկրում տիրող կառավարութեան կենտրոնական ոյժը մնալով անփոփոխ, անփոփոխ է մնում տիրող ընդհանր, հետևապէս և երկրում ներկայումս գոյութիւն ունեցող իրերի դրութիւնը:

Դիպլոմատիան այս շատ լաւ է հասկացել, բայց հարկաւոր էր նրան թող փչել թէ բողոքող ժողովրդի և թէ անգլիական ու ամերիկական յուզած ժողովրդի աչքին և մի ճարպիկ մանեօվրով աչքակապութիւն է արել—այն է, կենտրոնական կառավարութիւնից նշանակող գլխաւոր պաշտօնեայի մասին կիսապաշտօնական յայտարարութիւն է խնդրել, որով ուզեցել է հաւատացնել դժգոհ տարրերին, թէ ինքը հսկելու է ամենագլխաւոր պաշտօնեայի նշանակելուն վրայ, որից հարկաւ բաւականին բան է կախած, հետևապէս և չեն կարող այլ ևս տեղի ունենալ գազանային բարբարոսութիւններ և այլն, բայց ողի անպէտքութիւնը

վերև ցոյց տւինք: Ոչ պակաս ճարպիկ մանեօվր է գլխաւոր պաշտօնեաների նշանակելը տրամադրել ըստ ազգաբնակութեան կրօնին: Բայց այս ճարպիկ մանեօվրը նոյնպէս այնքան առաձգական չէ, որ դժւար լինի ցոյց տալ նրա ոչնչութիւնը:

Մահմեդական և քրիստոնեայ կրօնին պատկանող ժողովրդների փոխադարձ ատելութեամբ վերաբերելը թէև պատմական երևոյթ է, բայց նա իւր հիմքը ունի ոչ թէ ժողովրդների գոյութիւնում, այսինքն, այդ կրօնական ատելութիւնը ոչ թէ բնածին է, ոչ թէ մի կենսական անհրաժեշտութիւն է, ոչ թէ նրա իրական կեանքի պահանջների հետևանքն է, այլ նրա մետաֆիզիքական հասկացողութեան, մտքի ու ըմբռման, որ իւր ոյժը կորցնում է ժողովրդների անտեսական կեանքում...

Կրօնը մի անհրաժեշտ պայման չէ այս կամ այն ժողովրդի գոյութիւնը պահպանելու համար, կրօնը գոյութիւն պահպանելու հիմք չէ:—Որքան էլ կրօնը համարւի ժողովրդների կեանքում դեր խաղացող ֆակտորներից մէկը, բայց և այնպէս նա անտեսական, ինչպէս և քաղաքական յարաբերութիւնների մէջ կորցնում է իւր նշանակութիւնը... Կրօնը, մենք առիթ ենք ունեցել ասելու, մի դիմակ է սուլթանական կառավարութեան համար ծածկելու իր «յիտին դիտումները». նա այսօր էլ մի զէնք է դիպլոմատիայի ձեռքին՝ քաղաքական մանեօվրներ անելու անհանգիստ հայ ժողովրդի և անգլիական ու ամերիկական յուզած ժողովրդի աչքին թող փչելու...

Հայ ժողովրդի դժոխային դրութեան պատճառը կրօնը չէ. դա շատ անգամ է ցոյց տւած փաստերով. ուստի պաշտօնեաներ նշանակելու ժամանակ ղեկավարել կրօնով կամ կրօնը ընդունել իբրև հիմք, այդ նշանակում է դարձեալ դրութիւնը նոյնը թողնել. դա միայն դիպլոմատիկական խաղ է, աչքակապութիւն է, այն էլ ոչ շատ յաջող Մի՛թէ հարկաւոր են ապացոյցներ հաստատելու, որ քրիստոնեայ պաշտօնեաները նոյնքան վատ կարող են լինել, որքան մահմեդականը, որ քրիստոնեայ պաշտօնեան էլ կարող է նոյնպէս չարիք լինել երկրի համար, ինչպէս մահմեդականը, որ նրանք էլ կարող են լինել մի-մի Ձէքի, Թահսի, Բահրի փաշաներ. դրանում ոչ մի կասկած չըկայ և մենք երբէք կարիք չենք զգում ապացոյցներ բերել հեռուից. բաւական է հենց մէնակ մատնացոյց անել սուլթանի կառավարութեան այժմեան քրիստոնեայ պաշտօնեաների վրայ, ինչ ազգից էլ ուզում էք լինին: Սրանից իւրաքանչիւրը խոնարհ և հաւատարիմ ծառայ—ստրուկն է սուլթանի և նրա կառավարութեան: նշանակութիւն ունեցողը ինքը մարդն է իւր

էութեամբ, իւր հոգով ու գաղափարով, իւր բնաւորութեամբ և համոզմունքներով: Ինչ պաշտօն ուզում էք տէք մարդուն, որքան էլ նա դուած լինի նպատաւոր կամ աննպատաւոր մանկաների մէջ, որքան էլ նա պէզանտ բնաւորութիւն ունենայ և օրէնքի իւրաքանչիւր կէտը սրբութիւն համարելով՝ աշխատի մազաչափ անգամ չչեղել, դարձեալ նա՝ մարդը իւր պաշտօնին տալու է իւր անհատական գոյնը, նրա գործունէութեան մէջ արտայայտելու է իւր էութիւնը, իւր համոզմունքը, գաղափարը, իւր հոգին: Արդէն մէկը, որ սուլթանի կառավարութեան պաշտօնեան է, կրօնը երբէք նրան արգելք չի լինիլ կոտորած անել, եթէ «կենտրոնը» սուլթանը կամ Բարձր Դուռը հրամայում է. տարբերութիւնը կը կայանայ միայն գործի ճաւաղի և ոյժի մէջ: Եւ քրիստոնեայ նուրեանը կարող է լինել մահմեդական Ձէքին, առանց որ և է տարբերութեան, եթէ նա, իբրև մարդ, նոյնքան գազան է: Հայ ժողովուրդի տանջանքին վերջ դնողը քրիստոնեայ պաշտօնեան չէ և չի էլ կարող լինել. կրօնը անզօր է և մի դիմակ: Պաշտօնեան ինչ կրօնի էլ ուզում է լինի, քանի որ կենտրոնական կառավարութիւնը պահպանում է իւր նախկին ոյժը, իւր լիազօրութիւնը, քանի որ «շարժիչ ոյժը» չի կրել ոչ մի դրական փոփոխութիւն, իրերի դրութիւնը չեն փոխուիլ, և ներկայ դժոխային կեանքը ամբողջովին պահպանում է իւր քայքայիչ աւերող, ապականող ու անբարոյականացնող ոյժը: Բայց որպէս զի չմեղադրենք գիտակցաբար զանցառութեան մէջ, մենք կը շօշափենք ուրիշ կէտեր ևս:

Դ Ա Ի Ա Ճ Ա Ն Մ Ա Մ Բ Ի Է

ԿԱՐԳԱԼՈՅԾ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

Դ Ա Տ Ա Պ Ա Ր Տ Ո Ի Թ Ե Ա Ն Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ի Ը

Վ. Պոլսի Կեդրոն. Կոմիտէի յունիս 10-ի 67-րդ նստին մէջ, — որ յատկապէս գումարած էր քանի մը դաւաճան յեղափոխականներու վերաբերեալ ստուգարանները քննութեան ենթարկելու, 90-թւի մատնութիւններուն մէջ անոնց խաղացած դերը ճշտելու համար, — կարգացեցան նաև Մամբրէ կարգալոյժ վարդապետին կատարած դաւաճանութեան և մատնութեան վերաբերեալ թղթերը և անոր վերջին հինգ տարիներու զգուշ գործունէութեան մասին տեղական կոմիտէներու կողմէն կազմած տեղեկագրերը, որոնցմէ տեսնեցաւ, որ Մամբրէ, աշխարհական անունով Ալեքսան, նախկին սարկաւազ՝ Էջմիածնի միաբանութեան, ապա վարդապետու-

թեան կոչւած Բագրևանդի ս. Յովհաննէս վանքին մէջ, առաջին օրէն ճանչցւած է իր շրջապատողներէն, իբր դիւրագրգիռ, հեշտամոլ և սնափառ մարդ մը, որ իր կրքերուն գոհացում տալու համար, միջոցներու մէջ խտրութիւն դնել չէր գիտէր:

Վարդապետութեան առաջին ամիսներուն մէջ իր քանի մը պոռոտախօս քարոզներուն շնորհիւ աժան ժողովրդականութիւն մը վաստկեցաւ, մանաւանդ Տրապիզոնի մէջ խօսած մէկ յանդուգն բանախօսութենէն ետքը, որ ինքզինքը յանձնարարեց իբր կարմիր յեղափոխական մը:

Այլ մոռցեցաւ իր նախկին կեանքը, լի անբարոյական արարքներով, և յեղափոխական խմբեր միամտաբար հաւատ ընծայելով անոր այդ սնամէջ բառերուն, խելամուտ ըրին այդ ողորմելին իրենց վարչական գաղափարներուն:

Վրայ հասաւ 1890 թ. յուլիս 15-ը, գործի և փորձի թւական մը, որ մաղեց ու զտեց այդ գործիչներուն խումբը, բուն յեղափոխականները անջատելով միայն այդ անունը շահագործողներէն: Վախկոտներն ու գձուձները իրենց դիմակները դրին նազըմին ոտքը, անոր խորագէտ վեհանձնութեան դիմում ընելով, իրենց ողորմելի կեանքին քանի մը անփառունակ տարիներ ալ աւելցնելու և մէկ-երկու ոսկի մուրալու համար գետնաքարը:

Մամբրէ իր վրայ եղած կասկածները ցրելու նպատակով Բագրևանդ գնաց, իր վանքը բայց հոն հանգիստ չտւին իրեն. իր նախկին քարոզները մոռցած չէին և ոստիկանութիւնն աւելի հիմնաւոր սկսաւ համարել իր կասկածները Մամբրէի վրայ: Քիչ օր ետքը Մամբրէն հարկադրեցաւ Պոլիս վերադառնալ:

Չերբակալութիւններու թւականը բացւած էր. ոստիկանութիւնն անխոնջ խուզարկութիւններ կը կատարէր յուլիս 15-ի հեղինակները գտնելու համար: Իսկ միւս կողմէն պատրիարքարանն անկարող էր ոչ միայն իր կրօնակիցները պաշտպանելու, այլ նոյն իսկ կրօնաւորները:

Նազըմ Աշըգեանէն հզօր էր: Մամբրէն առաջին կողմը հակեցաւ. պատրւակ մը պէտք էր. ադ ալ գտաւ խմբագրեց ազդարարագիր մը, իբր «Հնչակ»-եան մասնաժողովին կողմէն իրեն ուղղւած, որով մահ կը սպառնային իրեն, եթէ շարունակէր իր դաւադրութիւնները անոնց՝ «Հնչակ»-եաններու դէմ:

1890 սեպտեմբեր 9-ին երեկունը դաւաճանը այդ նամակով կը ներկայանար ոստիկանութեան նախարարին՝ Նազըմ պէյին և անոր օգնութիւնը հայցելով, փոխարէն ամէն աջակցութիւն կը խոստանար իր կողմէն կառավարութեան թշնամիները որսալու գործին մէջ:

Նազըմ պէյի ուրախութեան չափ չկար. նոյն գիշեր իր տունն հիւրընկալելով ամեն մեծարանքներ ըրաւ անոր, և հետեւեալ առտուն առաջնորդել տաւ զինքը ոստիկանութեան դուռը հարցաքննիչ դատաւորին առջև բացատրելու իր գիտցածը:

Այդ առաջին հարցաքննութեան մէջ Մամբրէ շատ բան բացատրեց, շատ անուններ տուաւ, բաց ըրաւ աւե-

լին մեծ բան մը. խոստացաւ ցանկ մը պատրաստել իր կասկածելի համարած անձերուն, վաւերական թղթերու վկայութեամբ հաստատուած: Եւ Մամբրէն այնչափ խրդճ-մտութեամբ կատարած է իր այդ խոստումը, որ հարցաքննիչ դատաւորին առջև իբր յանցապարտ մը ներկայանալու երկրորդ հարկի մը մէջ չէ գտնուեր, բան մը, որով կապացուցւի միայն մէկ հարցաքննութեան մը գոյութիւնը ոստիկանութեան պաշտօնատան մէջ: Մամբրէն այնուհետև գործեր է իբր գաղտնի ոստիկանութեան անկախ պաշտօնեայ, անմիջաբար նազըմ պէյի հետ յարաբերութիւն հաստատելով:

Այդ առաջին հարցաքննութեանէն ետքը Մամբրէ 100 օսմ. ոսկի ստացաւ իբր քաջալերութիւն:

Անկէ ետքն է, որ Մամբրէ Մուրատին անունով ֆրանսիական փոստան ստացուած նամակները տարաւ յանձնեց ոստիկանութեան, այդ նամակները յակնե անուանէ կը նշանակէին քանի մը անձեր և կը յիշատակէին նոյնպիսի իրողութիւններ, որոնք նպաստեցին պարզելու յեղափոխական կազմակերպութեան մասին թուրք ոստիկանութեան քանի մը ենթադրութիւնները:

Հարցաքննութեան մէջ յիշատակած ցանկը Մամբրէ հետզհետէ լրացուց, և մասնեց ով որ կրցաւ: Իր դերը չլքեցաւ ադով. անգամ մը գայթակէն ետքը ալ չփորձեց ոտքի ելլալու: Մոռցաւ ամեն բան, ինչ որ սուրբ էր, իր եկեղեցին ոստիկանութեան դուռն էր հիմա. իրեն պաշտօնն համարեց ոչ միայն քիչ շատ աչքի զարնող անձեր իբր կասկածելի երևցնել, այլ և խեղճ ու անտէր մարդիկ շահագործել՝ բանտ նետելու սպառնալիքով կամ բանտէն ազատելու խոստումով:

Իր շահատակութեան ասպարէզն եղած էր Իւսկիւտար արուարձանը, ուր ամէնքն ալ կը գողային այդ լիբբ ու անխիղճ վարդապետէն, որ անգամ մը եկեղեցական կոչումէն զրկուած, ալ ազատ կը կարծէր ինքզինքն իր կրքերուն անձնատուր ըլլալու, անպատիժ մնալու յուսով:

Մամբրէն արեան ծարաւ դաւաճանի մարմնացումն էր, որ իր նեխած սիրտը կը պտտցնէր ամէն տեղ, ոստիկաններու և լրտեսներու ընկերակցութեամբ:

Ժողովուրդը վաղուց արդէն իր վճիռը տուած էր:

Ուստի,

Ի նկատ առնելով, որ Մամբրէն դաւաճանած է իր յեղափոխական ուխտին,

Ի նկատ առնելով, որ իր կուսակցութեան վերաբերեալ գաղտնի նամակներ ոստիկանութեան յանձնած է և իր ընկերները մատնած է,

Ի նկատ առնելով, որ Մամբրէն իր անօրինակելի արարքը վայրկենական վախի մը ազդեցութեան ներքև կատարած չըլլալէն չափ, գործօն մատնիչ մը եղած է հինգ տարիէ ի վեր, տասնեակ ընտանիքներու անկման և հարիւրաւոր անմեղներու դժբախտութեան պատճառ ըլլալով,

Ի նկատ առնելով, որ Մամբրէն իր լիբբ, ամբարտաւան ու անբարոյական վարմունքով գայթակղութիւն եղած է ժողովրդին մէջ, անոր ամենէն նւիրական զգացմունքները վիրաւորելով,

Կեդրոնական կոմիտէն յունիս 10-ի իր 67-րդ նստին մէջ

Միաձայն մահաւան դատապարտեց դաւաճան Մամբրէ կարգաւոյժ վարդապետ Պէնլեանը,

Վճռին գործադրութիւնն յանձնելով Ռուս կոմիտէի Ա. խմբի ահաբեկիչներուն. և միանգամայն վճռեց սոյն Տեղեկագրին հետ հրատարակութեան տալ նաև պատճենները անոր առաջին հարցաքննութեան, և հնչակականներուն անունով խմբագրած ազդարարագրին:

***

Վճռին գործադրութիւնը չուշացաւ. յուլիս 22-ին, շաբաթ գիշեր, Իւսկիւտար Պէյլերի պարտեզը տաճկերէն ներկայացում կար. ամեն ազգէ հոն բազմութիւն մը ներկայ էր. հոն էր նաև Մամբրէ, երկու ծպտեալ լրտեսներու հետ: Ժամը 2-ին ներկայացումը վերջացած էր և ամբոխը սկսած էր ցրել խումբ խումբ: Գուրս ելաւ և Մամբրէն իր ընկերներու հետ, դժգոհ թերևս, որ այդ գիշեր որս մը չկրցաւ գտնել. նախորդ ներկայացումի մը միջոցին անծանօթ ձայներ սուլած էին Համիդիէ քայլերգը. Մամբրէ կը յուսար այս անգամ անձամբ հսկել և գտնել սուլողները: Սակայն հազիւ քանի մը քայլ ըրած էր դէպի պարտեզին դուռը, երբ երկու ահաբեկիչները կը անկին իր առջև և մէկը կարճակէ իր ռեվոլվերը: Դաւաճան սոսկալի մնչիւնով մը գետին տապալեցաւ. գնդակը խորտակած էր ողնայարը, ծակած էրիկամունքը և կողաշարին մէջ մուսած էր:

Ռեվոլվերի ձայնը և դաւաճանին գետին թաւալելն աննկարագրելի իրարանցում և վախ պատճառեց. ժողովուրդը փախչող փախչողի էր. ոստիկաններն ու զինուորները մէկ ահնթարթի մէջ անյայտ եղան:

Անցին ահաբեկիչները, կընթանային անվողով, երբ լրտես մը պատահամբ դէմերին կելլայ. ահաբեկիչը գընդակ մըն ալ անոր կը խրկէ. թուրքը գետին կիյնայ:

Մամբրէ մնաց իր ընկած տեղը, մինչև որ ոստիկանները սիրտ առնելով, վերջապէս վերադարձան, երբ ապահով եղան, որ ալ ահաբեկիչները հեռացած էին, և շալկելով տարին իր տուն:

Դաւաճանը չորս օր հազիւ կրցաւ ապրել և չարաչար տանջելէ ետքը, յուլիս 26-ին, չորեքշաբթի ստակեցաւ, խոր սուգի մէջ ձգելով նազըմ փաշան:

Մամբրէի մահը մեծ յուզում առաջ բերաւ ամեն շըրջանակներուն մէջ:

Ոստիկանութիւն մեծամեծ ճիգեր կընէ հեղինակները որոնելու, ուստի բազմաթիւ ձերբակալութիւններ կատարեց ապարդիւն. ցարդ ձերբակալուած են մօտ 150 հոգի, բոլորը անմեղ մարդիկ: Կրսւի թէ բանտարկեալներուն սոսկալի չլուած, աներևակայելի տանջանքներ կուտան գաղտնիքներ կորզելու համար: Իսկ ահաբեկիչներն ապահով ու ազատ են շնորհիւ սուլթանին, որոնք կրսւի թէ աներևոյթ ոգիներու փոխուած են...

Կ. ՊՈԼՍԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՕՄԻՏԷ

Խ Ա Ր Ա Խ Ա Ն Ե Ա Ն
Ն Ե Ր Ս Է Ս Վ Ա Ր Դ Ա Պ Ե Տ

I

Տարօնի ժողովրդի ինքնաձանաչութեան արթնանալու գործում առաջնահարգ դեր կատարածներից մէկն է անշուշտ այնտեղի առաջնորդ Ներսէս վարդապետ Խարախանեանը: Իւր անձնէր գործունէութեան համար, իբրև ժողովրդական հովիւ, նա տաճիկ բռնակալ կառավարութեան կողմից կրեց ամենայն հալածանք, և վերջին մի քանի տարիները անցկացրեց բանտում, որից ազատեց միայն վերջին ժամանակները՝ պատրիարքի և եւպորպական ղեսպանների ազդու պահանջումների շնորհիւ:—Այդ նշանաւոր անձնաւորութեան վերջին տարիների գործունէութեան և բանտարկութեան մասին մենք ամենահաստատ աղբիւրներից քաղեցինք տեղեկութիւններ, որ և կաշխատենք առաջ բերել այս յօդուածում:

1880 թւականին Ներսէս վարդապետը ընտրեց Քղիի առաջնորդ: Նա գտաւ այդ թեմի ժողովուրդը ենթարկած զանազան հարստահարութեանց, որոնք յառաջ էին գալիս տեղական կառավարութեան թոյլտուութիւնից: Գլխաւորապէս քրդերը, տասանորդի տրոց վարձակալք և հարկահան զինուորք Քղիի հայ ժողովրդի պատուհասն էին եղած: Ներսէս վարդապետը յորդորում էր ժողովրդին և գրդում ինքնապաշտպանութեան: Միևնոյն ժամանակ, իբրև ներկայացուցիչ հայ ժողովրդի, նա անդադար հրաւիրում էր կառավարութեան ուշադրութիւնը տեղի ունեցած զեղծմանց, զրկանքներու և հարստահարութեանց դէմ: Սակայն կառավարութիւնը փոխանակ չարեաց դարման տանելու և ժողովրդի վիճակը ապահովելու՝ գանգատներ ուղարկեց առաջնորդի դէմ՝ Վարնոյ կուսակալութեանը, ամբաստանելով, որպէս թէ նա ժողովրդին կը քաջալերէ զէնք առնել և կառավարութեանը դիմադրել: Վարնոյ կուսակալութիւնը քննութիւն բացաւ, բայց ապացոյցներ չկրցաւ գտնել: Սեղադրում էին նրան, իբր թէ Տերսիմի Շահ Հիւսէին պէյի հետ դաշնակցած է հայերու և քիւրդերու միջոցաւ խռովութիւն հանելու: Հիւսէին բանտարկեցաւ, բայց վերջ արձակեցաւ:

1889 թւականի սկիզբը Ներսէս վարդապետը եկաւ Մուշ, իբրև ընդհանուր վանահայր-առաջնորդ ս. Կարապետի վանուց և Տարօնոյ: Մշոյ վիճակի հայոց հասարակութիւնը շատ հին էր. մանկութիւնից նա այդ պատմական աշխարհի մէջ ծնւած և մեծացած լինելով, շատ աղետների ականատես և ականջալուր եղած էր: Վար ժամանակ, երբ գրեթէ կառավարութեան սոււէրը կար, և քրդական տիրապետութիւնը միայն կը տեսնէր. տակաւին երևան էր ելած ընդդէմ հայոց այս խորին և մահացու ատելութիւնը, որ կապառնայ հայ ազգը բնաջինջ անել զանազան դիւահնար մեքենայութիւններով և բարբարոսութիւններով: Իբրև ա-

ռաջնորդ, Մուշ մտնելուն պէս քաջարի հովիւր ակըն-յայտնի նկատեց այս հանգամանքը, թէ կառավարութեան գործողութիւններից և թէ քրդական արձակ համարձակ վարմունքից: Նրա պաշտօնավարութեան առաջին տարին Մուսա բէյը աննկարագրելի չարիքներ էր գործ դնում հայերի վրայ. նրա դէմ թէ գիւղացիք և թէ առաջնորդը խիստ բողբեցին: Մուսա բէյի վախճանը յայտնի է: Նրա Պոլիս տարւելուց անմիջապէս յետոյ Մշոյ կառավարիչ Էօմեր Շաֆօյի փաշան առաջարկեց Ներսէս վարդապետին, որ Մուսա բէյի դատելու առթիւ սուլթանին շնորհակալութեան հեռագիր քաշի և ժողովրդի անդորր վիճակը ցոյց տայ: Նա մերժեց այդ առաջարկը և ցոյց տուց, որ հայոց վիճակը երբէք փոփոխութիւն չէր կրած:

Մի տարի անցած վարդենիսի դէպքը պատահեցաւ. կառավարութիւնը սաստիկ վշտացաւ Խարախանեանից՝ նրա խիստ դիտողութիւնների պատճառով, այդ միջոցին էլ Մշոյ կառավարիչ Սայիդ փաշան նրան առաջարկեց կնքել մի գրութիւն, որ պարունակում էր իր մէջ շնորհակալութիւն Բաղէշի ընդհանուր դատախազի մասին. այդ ևս մերժեց: Հետզհետէ կառավարութեան պաշտօնեանների զեղծմունք ծանրացաւ, հարստահարութիւնք և աւարառութիւնք չափն անցան. ժողովրդի և առաջնորդի բողբները անխելի մնալով՝ կառավարական պաշտօնեայք, ոստիկանութեան սպայք, միւլթեզիմները և քիւրդ աղաները սկսում են խիստ ատելութիւն ցոյց տալ դէպի առաջնորդը: Իսկ վերջինս շարունակ ամեն շաբթու դէպքերը մանրամասն կը տեղեկագրէր պատրիարքարանին: Մշոյ տեղական կառավարութիւնը նրա բոլոր գրութիւնները ծածուկ կարդում էր, և ատելութիւնները դէպի նա սաստկանում:

1891-ին Մշոյ կառավարիչ Սայիդ փաշան, յիշեցնելով Խարախանեանին, թէ շատ գաւառներու առաջնորդներ և պատւաւոր հայերը շնորհակալութեան հեռագիրներ են ուղարկում կայսերական պալատը՝ առաջարկում է, որ նա էլ նոյնը անի. բայց նա կրկին մերժում է:

1891-ի վերջերը Թահսի Փաշան Բաղէշի կուսակալ եկաւ: Նորա բոլոր ջանքն եղաւ քաղաքական յանցաւորներ գտնելու պատուակի տակ և ահ ու սարսափ տարածելով իւր անյազ արծաթսիրութեան և փառասիրութեան խաղը խաղալ և հայերը ջնջելու ծրագիրը գործ դնելը: Մուշէն շատերը ձերբակալել և հարևանցի քննութեամբ, մեծաւ մասամբ սուտ վկաներով, դատապարտել տուց: Նորա և Մշոյ պաշտօնէից հոգեկան մեծ ջանքն եղած էր բոլոր ձերբակալածներին ստիպել խօսելու Խարախանեանի դէմ, նրան անբաստանելու. այդ բանի համար նա թէ գիւղացի և թէ քաղաքացի հայերից շատերին մեծ մեծ գումարներ և պաշտօններ է խոստացել: Նեսէս վարդապետը այդ բոլորը իմանալով հանդերձ՝ անյողողոյ շարունակում էր իր պաշտօնը և աշխատում էր պատրիարքարանին համոզել՝ ամենայն ճիգ թափելու կործանման ծայր հասած այս գաւառներու ժողովրդի ազատութեան համար:

Այս միջոցին պիտի կատարւեր ամենայն Հայոց

Հայրապետի ընտրութիւնը. հրաւեր ստանալով Էջմիածին երթալու, ներսէս վարդապետ դիմեց կառավարութեան պասպօրտ առնելու: Կառավարութիւնը առանց որոշ պատասխանի յետաձգեց նրա երթալը. դիմեց պատրիարքարան. բայց բոլոր դիմումները ապարդիւն մնացին:

Ն Ա Մ Ա Կ Բ ՈՒ Լ Ա Ն Ը Ղ Ի Ց

Քննիչ Յանձնաժողովը եկաւ Մուշ. նա «աչքով տեսաւ, ականջով լսեց, ձեռքով շոշափեց» տաճկահայերի դարեւոր տանջանքները, թշուառութիւնները... Այդ ամենը վաղուց, շատ վաղուց յայտնի էր եւրոպական տէրութիւններին իրանց ներկայացուցիչների տւած անթիւ տեղեկագրերից, բայց և այնպէս Եւրոպան հազար և մէկ երրորդ անգամը հարկ համարեց արձանագրել Տաճկահայաստանի դժոխային վիճակը... Թէ ի՞նչ հետեանք կունենան Քննիչ Յանձնաժողովի արձանագրութիւնները—կարգուի մօտ ապագայում: գա ով ներկային պէտք է ասել, որ Յանձնաժողովի գոյութիւնը մաքաչափ չի խանգարում գազանաբարոյ քրդերին, սուլթանի սրիկայ պաշտօնեաներին և զօրքերին շարունակել իրանց սպանութիւնները, թալանումները, բարբարոսութիւնները, լցնելով բանտերը Յանձնաժողովի քթի տակ գտնուող անմեղ, անպարտ գիւղացիներով...

Դիմենք փաստերին:

Բաղէշցի վաճառական մը, խրախուսած Քննիչ Յանձնաժողովի Մուշ գալով, ապրանք բերած Ղարաղըլ գիւղը առևտուր կանէր. ջպրանցի Փէյլի աղայի որդի Սուլէյման աղան իր ծառաներով գիւղ մտնելով և տեսնելով վաճառականին, թալանեց խեղճին, խլելով նորա թէ ապրանքը և թէ ունեցած փողերը: Այդ տեղի ունեցաւ օրը ցերեկով, ժամը 3-ին, բայց և այնպէս գիւղի մէջ տէրութեան կողմից նշանակած կանոնաւոր զինուորները և պահապանները, որոնց ապրուստը կը հոգայ աղքատութեան մէջ հեծող գիւղը, տեսնելով այդ ամեն թալանումը, կը խնդային, ձայն չհանելով, որովհետեւ կողոպուտած ապրանքի և փողի մի մասըն էլ իրանց պէտք է հասնի...

Թէզուտ գիւղէն մարդ մը մի քանի տարի Կոստանդնուպոլիս աշխատելուց յետոյ ապրիլի 11-ին մտաւ Ղարաղըլ գիւղը, ու գիշերը հանգստանալուց յետոյ, առաւօտեան ձանապարհ ընկաւ դէպի հայրենի գիւղը: Ղարաղըլ գիւղի պահապաններից մէկը, իմանալով այդ կը հետեւէ ձամբորդին և գիւղից մի ժամ հեռաւորութիւն ունեցող կամուրջի մօտ բռնելով խեղճին, կը խլէ փողը, սպանելով նորան. անբաղդ հայը երկար տարիների պանդխտութիւնից յետոյ գէթ մի օր չտեսաւ իր տունը, ընտանիքը, որին այնքան կարօտել էր և որի տեսութեան մի քանի ժամից յետոյ պէտք է արժանանար...

Բերած երկու օրինակների նման հազարներով կարելի է թւել, բայց այդ չէ մեր թղթակցութեան նը-

պատակը, այլ ահա թէ ինչ: Քննիչ Յանձնաժողովի գալուց յետոյ գիւղացիներից քաջասիրտները մի քանի անգամ փորձեցին Մուշ գնալ իրանց տանջանքները, չարչարանքները «քրիստոնեայ ազգերի» ներկայացուցիչներին յայտնելու համար, բայց չկարողացան, բանտ նետւելով և անասելի ծեծ ու տանջանքների ենթարկւելով, շատ քչերին յաջողեց Յանձնաժողովին ներկայանալ... Դոքա են նէմշաշեղ գիւղացի Յակօն և Սագօն, Շիրվանշեղ գիւղացի Ղազար աղան, Յոյսնչար գիւղացի Հայրապետ և Եօնջալու գիւղից երկու մարդ: Այդ անձինքները վերագառնալուց յետոյ բանտարկւած են և մինչև այսօր էլ այնտեղ կը տառապեն, իսկ վերոյիշեալ գիւղերի իւրաքանչիւրից 10-20 հոգի, որոնց վրայ անտեղի կասկած է եղել, որ կամենում են Յանձնաժողովին ներկայանալ, դեռ առաջուց էին բանտարկւած: Դոցա մի մասը կաշառք տալով ազատւած է, միւս մասը դեռ բանտում կը փոխէ. 50-ի չափ էլ այլ անձինք անմեղ տեղը բանտ նետւած են. դոցա կը դատապարտեն նրանում, որ իբր թէ նոքա 6 տարի սորանից առաջ թուղթ մը գրած են և ուղած իրանց առաջնորդին, որ ձանաչւած է եղել, որպէս իբր թէ քաղաքական յանցաւոր: Խօսք կը տան այդ անմեղներին ազատել, եթէ կաշառք տալու լինեն, բայց փարա չկայ և խեղճերը կշարունակեն բանտ նստել...

Խօշդեալի գիւղում Միրզոյեան Գասպար հարուստ մը կապրէր. նորան շատ և շատ անգամ են բանտարկել և ամեն անգամ 50-60 ոսկոյ չափ կաշառք վերցնելով ազատել. հենց կաշառք տալով խեղճ մարդը սնանկացաւ, աղքատացաւ. այս տարի նորից բանտ ձգեցին խեղճին իր որդի Սաղաթէլի հետ. այլ ևս հարուստ չէր և ձեռը եղած-չեղած փարան տալով, կարողացաւ ազատել իր որդի Սաղաթէլին, համաձայնելով ինքը բանտում նստել, մինչև որ Սաղաթէլը փարա աշխատելով, իրան կազատէ: Եւ այսօր Սաղաթէլը յայտնի չէ, թէ ուր պանդխտութեան ցուպը ձեռին կամենում է փարա ձեռք բերել ծերունու հօր բանտից ազատելու համար... Մինչ որդու վերագառնալը չի մնալիլ արդեօք՞ հայրը բանտում, կամ որդին ողջ և առողջ յետ կը դա՞նայ...

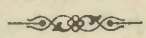
Կոբ գիւղի բանտատունը լիբ լեցուն է: Բաքառլոկ գիւղի ուսուցիչ մէկ անձի հետ նորերս բանտ ղրկւեց. իսկ, Թոտամ-Գետուկ, Խօթանլու, Շիղ, Յատկանայ, Փրօնկայ, Յագրկու, Միրզարայ և Բլուր կոչւած գիւղերից իւրաքանչիւրից 5-7 մարդ բանտարկւած են, ուր կը շարունակեն տանջւել, իրանք էլ չիմանալով, թէ ինչու են բանտարկւած և երբ պէտք է ազատեն... Եթէ մէկը ուրիշ գիւղ մը երթայ և փօլիցագիր հետը չունենայ, նա թէկուզ ծանօթ լինի պահապաններին և ոստիկաններին, կը ձերբակալուի և դէպի Կոբ գիւղի փօլիսխանեն կտանուի, ուր մի քանի շաբաթ բանտարկւելուց յետոյ կազատուի, եթէ 10-20 ոսկի կաշառք տալու կարողութիւն կունենայ. հակառակ դէպքում ազատութիւն չկայ...

Ղարաղըլ գիւղէ Միսակ անունով տղայ մը Խնուս երթալով, միւս օրը յետ դարձաւ, գալուն պէս խօլիկները

(պահապանները) Կիւրիցագիրդ ուր է՞ ըսելով, ձերբա- կալեցին և Կոր գիւղ փոխսխանէն տարին, ուր մի քանի օր բանտ նստելով և 15 ոսկի կաշառք տալուց յետոյ, ազատեցաւ...

Այդ անթիւ, անհամար ձերբակալութիւնների, ան- տեղի և անարդար կաշառքների վրայ աւելացրէք հար- կերի անասելի ծանրութիւնը, անգուժ թրդերի, բար- բարոս գորբերի և պաշտօնեաների թալանուժները, սպա- նութիւնները, հալածանքները, հարստահարութիւնները, հայ աղջկանց և կանանց վրայ ամեն օր գործադրուող անարգ բռնակալութիւնները և դարձեալ շատ շատ չնչին գաղափար կազմած կը լինէք իրերի այն դաժան վիճակի մասին, որ տիրում է Տաճկահայաստանում, ա- մայի դարձնելով երկիրը...

Մինչև և երբ պէտք է շարունակի այդ դժոխային կեանքը... մի՞թէ վերջ չունեն մեր տանջանքները...

Ն Ա Մ Ա Կ Ղ Ա Ր Ա Ղ Ը Լ Գ Ի Ի Ղ Ի Ց

Համիդէի զօրքերի վերադարձը Արծկէ գիւղը.

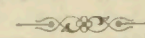
—Արծկէ գաւառի բոլոր հայաբնակ գիւղերը, որ Ֆլստան (Հայաստան) կըսուի, դրեթէ աւերակ են դարձել: Հայտարանցի Հըսէյին փաշան իւր Համիդէի զօրքերով վերջին տարիները այն չափ նեղեց Ֆլստան իր հարստահարութիւններով, որ Պէշնագոմեր, Նորէն, Վեշկացուկ, Ծակծակ և այլ գիւղերը բոլորովին թո- ղին իրանց տները, ցանած արտերը և գաղթեցին, ով որտեղ կարօտ էր...

Այս տարի Սասունի կոտորածէն վերադառնալիս Հա- միդէի զօրքերը սուլթանից շնորհակալութեան նամակ մը ստացան Հիւսէյին փաշայի հասցեով. նամակը կը վեր- ջանայ, ինչպէս պատմեց մեզ այդ նամակը տեսած և լսած գեղեցիկանցի Ալի աղան, հետեւեալ խօսքերով. «Հանգեցրէք և համբերեցէք ու սպասեցէք բարի վար- ձատրութեան մը. պիտի ջանամ գործածել միջոցներ, որ օգնեն ձեր ամսաթօշակները կանխիկ վճարելուն»... Առանց այն էլ Համիդէի զօրքը միշտ քաջալերութիւն էր գտնում սուլթանից, իսկ Սասունի կոտորածից յե- տոյ սուլթանի այդ նոր ենիչերիները վերջին ծայր ե- րես առած, էլ ոչխար, ևզ, կով, գոմէշ, էշ, ձի չթո- ղին հայոց գիւղերում, որ չքաշեն, տանեն. էլ ցորե- նի, դարու և այլ հացաբոյսերի շտեմարաններ չմնաց, որ չթալանեն. էլ աղջիկ, կին չմնաց, որ առեանգելով չբռնաբարեն... էլ ինչպէս դիմանան գիւղացիք. էլ ինչպէս չթողնեն տունը, տեղը, ցանած արտերը և չը- հեռանան, ամայի դարձնելով Հայաստանը...

Հիսէյն փաշան իր 200 Համիդէի ձիաւոր զօրքե- րով մտաւ Արծկէ և ինչ սոսկալի եղեռնագործու- թիւններ մնաց, որ չանի... Գիւղում մի քանի վա- ճառականներ կային. լսելով Համիդէի գալը, խեղճերը գոցել էին խանութները. ենիչերիները բռնի կոտորեցին

խանութները և վերցրին, ով ինչքան ապրանք հարկա- ւոր էր համարում թէ իրան և թէ բարեկամների հա- մար, հարկաւ առանց մի փարօ վճարելու... Ապա թա- լանեցին գիւղում աչքի ընկնող 4 հարուստ ընտանի- քի տները, վերցնելով շատ թէ քիչ մեծ արժէք ու- նեցող իրեղէնները և փողը. իսկ յետոյ, յետոյ—Աս- տուած իմ—դժուար է նկարագրել մի առ մի մտնելով գիւղի բոլոր տները, որտեղ շատ թէ քիչ գեղեցկա- տեսիլ աղջիկ կամ կին կը գտնէին, իսկոյն կը բռնա- բարէին... Շատ և շատ անգամ ենք ականատես եղել թրդերի և Համիդէի թալանուժներին, բարբարոսութիւն- ներին, բայց այս անգամուան նմանը չենք յիշում...

Հեռանալով Արծկէից, Համիդէի զօրքերը մտան Շափ- րամ գիւղը, ուր սպանեցին մի մարդ և հետները քշե- ցին 30 եզ և 2 ձի: Այդքանը բաւական չէր. թալա- նեցին մի առ մի ճանապարհի վրայ գտնուած բոլոր գիւ- ղերը. Ծողկէ գիւղի Պողոս աղայի 300 ոչխարը յա- փշտակեցին: Միրխուսի, Մեծքա, Կոշտխանայ և Տափա- վանքի եզները և նախիրները տարին. թալանեցին Խու- լիկ գիւղի դռնապանին և այլ երկու հայ պահապան- ների սպանելով... Չկայ մէկը, որ համարձակի սուլ- թանի այդ նոր ենիչերիների բարբարոսութիւնների, դժոխային արարքների մասին գանգատ ներկայացնել և եթէ գանգատ տուող էլ լինի, ով պէտք է լսէ, դա- դաստան անէ,—չիբբ սուլթանը, թէ իր սրիկայ պաշ- պօնեանէ՞րը...

Ն Ա Մ Ա Կ Ե Ր Ի Զ Ա Յ Ի Ց

Հայոց ազգային պատրիարք հօր կողմից տեղիս ա- ռաջնորդական տեղապահ հօր կազմարարւի, որ քա- ղաքիս տեղեկագիրը խրկեն: Տեղապահը կը փութայ, քաղաքական ժողովի հետ ի միասին, տեղեկագիր պատ- րաստել և կը խրկին ապրիլ ամսոյ մէջ. արդէն տե- ղեկագրի ամեն մի խնդրոյ մասին թագրերով կառավա- րութեան բողոքած է եղեր, սակայն կառավարութեան կողմից անլսելի է մնացած: Վերջիշեալ տեղեկագիրը Պոլսոյ փոստային վարչութիւնը բռնելով վար կը դնէ, առանց պատրիարքարան յանձնելու. անկից հոս եկած նամակներն ալ 3-4 շաբաթէ ի վեր է, որ կը պահ- ւի և առաջնորդարանին չյանձնելի, այս շաբա- թուն երկու նամակ կը յանձնին՝ բացւած բոլորովին:

Պոլսից հեռագրով երկու անգամ փոխանորդ հօր մասին հարցում կընեն իդարէի մէծխսին, թէ ի՞նչ տե- սակ մարդ է: Այս հարցումներ ընելուց յետոյ, դարձեալ տեղապահը և քաղաքական ժողովոյ անդամները խիստ հարցաքննութեան ենթարկեցան կառավարութեան կողմանէ Միւտանթիք էֆենտիի ձեռամբ: Հարցաքննու- թեան պատճառը առայժմ մեզ մտած է. միայն թէ, տեղեկագրի մասին եթէ հարցումներ ընին, չպէտք է պատասխանեն, ըսելով թէ այդ խնդիրը պատրիարք հօր հարցուցէք, մեզ հարցնելու իրաւունք չունիք:

Թրքաց բարբարոսութիւնը սկսան օրից օր աւելնալ սրիկաներ շարունակ հայոց թաղերը կը շրջին խումբ խումբ և ամենաթեթեւ պատճառներով մեծ խրտումներ հանելու կաշխատին: Անպատճառ մեծամեծ պաշտօնէից զրդումովն է: Մարդասպանութիւնք, ծեծել, հայհոյել, ծանր վիրաւորանքներ տալ առօրեայ դարձան: Հողագործի դրութիւնը շատ անտանելի է, ինչու որ սրանից յետոյ պէտք է իւր արտը ջրէ, քաղէ, մի խօսքով՝ դաշտային այլ և այլ զբաղմունքներով պէտք է պարապի: Սրիկաներ կառավարութենէն զրդեալ արդէն կը սպասեն այս տեսակ զէպքերում մնասել, ինչպէս անցեալ օր պատահաւ:—Փերզիկեան Աւետիսը գիշերով արտը ջրած ժամանակ տաճիկները լաւ կը ծեծեն, այնպէս որ խեղճը հազիւ հազ տուն կը հասնի լեզուն կապած՝ առանց մի բառ խօսելու: 2 օր յետոյ մեռաւ:

Եթէ մեր վիճակին հոգ մը չը տարւի, ահագին մեծ կորուստ մը մեզ կը սպառնայ: Բանտարկեալները դեռ բանտերու նեղ ու խոնաւ նկուղներու մէջ կը տանջւին՝ նոր տուրքերը պայրամի առթիւ շատ խիստ կերպիւ կը հաւաքին: Աճարելու անկարողները կը բանտարկւին՝ ծանր պատիժներ կրելով՝ գիւղերից քաղաք գալու համար, հայ գիւղացին մեծ նեղութիւն կը կրէ— շատ անգամներ կը կողոպտուի, գանգատներն ալ անլսելի կը մնան կառավարութեան կողմից: Հաղորդակցութիւնը արգելւած է, գործերը դադարած, ժողովուրդը սնօգնական և անկարեկից վիճակի մէջ է. օրերով դատարկ ման կուգան առանց իւր ընտանեաց օրապահի կը հայթայթել կարենալու:

Ղուրուչայի գայմագամը, որ տեղւոյս միւշիւր Զաքի փաշայի եղբայրն է, խեղճ Արմտանի ժողովուրդը բանտերու մէջ տանջել տալով՝ կեղեքում է: Այժմ էլ մի ուրիշ միջոցի է դիմել հայերից փող կորցելու համար. իւր մօտ մի ակնեցի սպասաւոր կը բռնէ և իբրև թէ նրանից մի բան իմացած, Ահնայ վաճառական ժամկոչեան եղբարց մի նամակ կը գրէ սոյն պարունակութեամբ. «Թէ ես ձեր ինչ գործի ծառայիլը և ինչ խորհուրդներ ունենալը իմանալով, կուզիմ, որ կառավարութեան իմաց տամ զձեզ բանտարկեն և այլն, իսկ եթէ այդ նեղութիւնը կրել չէք ուզեր, պէտք է ինձ վճարէք 200 հատ օսմ. լիրա, որ չիմացնեմ»: Այդ խրնդրի վերայ ժամկոչեանները Խարբերթ կը գնան բողոք տալու կառավարութեան, նոյնպէս և Կարին տեղեկութիւն կուտան. Կարինից կանչում են գայմագամին և ահա գայմագամը եկած է Երզնկա՝ Կարին գնալու համար:

Արաբկերու հայոց եկեղեցին և բողոքականների ժողովարանը շան գլուխը և գիակը ձգողները եղեր են գայմագամ և իւր կուսակիցները, որոնց խորհուրդ է տալիս և խրախուսում է նոյն ինքն բարձր կառավարութիւնը:

—Ցեղապահ հօր և քաղաքական ժողովոյ ձէչա տայինէսին կանչելուն պատճառն ալ իմացանք նամակս ուղարկելու ատեն.—Կարմրցի խենթ նիկողոս յայտնութիւններն են: Նիկոն յայտնի խենթ մը էր թէև, բայց անցեալ աշնան իբր կասկածելի Գարահիսարի մօտերը

կը ձերբակալուի և կը բանտարկուի. վերջերս փոխադրուած է տեղւոյս բանտը. իր հարցաքննութեան միջոցին ըսած կըլայ թէ: «Ես սասյի (տուրհանգակ) եմ, և ազգային յեղափոխականներու կողմէն նամակ կը տանեմ ու կը բերեմ»: Այս խոստովանութիւնը, իբր սոյոգ լուր, իբր փաստ ընդունելով, այսօր կրկին հարցաքննեցին մեր փոխանորդն ու ժողովականները:

Կառավարութիւնը իւր ծիծաղելի վարմունքով աւելի ամրապնդեց, որ ինքը կասկածելի դիտումներ ունի յիմարի մը խօսքին մեծ կարևորութիւն մը տալով: Մեր վարչականները ազատ շունչ մը քաշեցին, երբ իմացան թէ Նիկոյի խօսքովը կանչւած են. 3 ժամէն աւելի հարցաքննեցան ու ազատ թողեցան: Ողորմելի կառավարութիւն, խենթ մը՝ յայտնի ամբողջ քաղաքին, 8 ամիս է ի վեր իբր քաղաքական յանցաւոր բանտարկելով չգոհանալէն զատ, ելեր նորա խօսքերը իբր փաստ ծառայեցնելու կը ձգնի. յիմար:

Ն Ա Մ Ա Կ Օ Ր Գ Ի Ի 8

Հոս ընդամենը 4 ոստիկան կայ, որոնք ամբողջ գիշերը, մինչև լոյս հայոց թաղերը կը պատեն: Այդ ոստիկանները արդէն յունաց թաղը անբարոյականութեան բոյն դարձուցած ըլլալով, ուր չկայ սոյն աղջիկ մը, որ իր կուսութիւնը զոհած չըլլայ այդ սրիկայ թուրք պաշտօնեաներու գարշելի կիրքը յագեցնելու համար, կը մտածեն հայ թաղերն ալ անբարոյականութեան վայր մը դարձնել, և ահա ատոնցմէն ոստիկան Միրաճ պէյը, իր չար կամքը հայ օրիորդներու և որբ կիներու վրայ գործադրելու համար, պատրուակ մը կը փնտրէ այդ դիտաւորութեան իրականացման հասնելու, որին արգելք կըլար գիշերապահ Յակոբ: Միրաճ պէյը միջոց մը կը փնտրէր ոչնչացնել անիկա և ահա յուլիս ամսւայ 21-ին, ուրբաթ երեկոյ, ժողովուրդը դեռ չննջած, կուզէ խաղ մը խաղալ, ուստի այդ նպատակաւ կը բռնէ գիշերապահ Յակոբը և կսկսի քաշել զէպի բանտ, մեղադրելով՝ որ հայերը ընկերութիւններ կը նեն և իրեն լուր չի տար: Յակոբ կընդիմադրէ: Այս յանդգնութիւնը ոստիկանին զայրոյթ ազդելով, զինւորներով պաշարել կուտայ թաղը և կը բռնէ Յակոբը, քաշելով ու քաշկուտելով, կը տանեն զէպի բանտ, սակայն կէս ժամ սպասելէ վերջը, բանտապահ Տուրմուշ չափուշ կըսէ. «գնա պաշտօնիդ գլուխը, չըլլայ որ փոթորիկ մը ելլէ թաղին մէջ», որովհետև ոստիկաններուն ըրած անբարոյականութիւնը շատցած է գըլխուն: Յակոբ երկրորդ օր բողոք կուտայ կառավարութեան, անլսելի կը մնայ ձայնը: Կառավարութիւնը ինչո՞ւ պատժէ ոստիկանը, որը իրեն արժանի պաշտօնեայ մ'է:

Օրդւեցիք թող գիտնան պաշտպանել իրենց աղջիկներու ու կիներու պատիւը սրիկաներու զէմ:

Հ Ա Յ Ա Ղ Զ Ի Կ Ը

(Ն Ա Մ Ա Կ Խ Ն Ո Ւ Ս Ո Յ)

Երեկ երեկոյ մինչ ման կուգայի Աբգալ Ալիի Թաւ ծառերու մէջ, յանկարծ տեսայ մի դժգոյն, նիհար, ուժասպառ հայ աղջիկ, որ նւաղած և կիսամեռ ընկել էր ծառերու արմտի քով. մտեցայ նորան. սարսափելով աղաղակեց. գգւեցի, շշտեցի, փայփայեցի. աչքերը բանալով նայեցաւ ինձի. «Պուտ մի ջուր», աղաղակեց. խնդրեք կատարեցի:

— Ինչո՞ւ, խեղճ աղջիկ, էս անտառի մէջն ես եկել, ինչ ցաւ ունիս. պատմէ՛ ինձ:

— Աղբէր ջան, զե՞նչ կը հարցուս, թո՞ղ, թո՞ղ, որ ես մեռնիմ և պրծնիմ անօրէնի դարդ ու խասաժաթից: Ասուած մըր աստղը սև է դրել երկնքի մէջ. սև գըրջով է գրել մըր ճակտի գիրը, մէկ խղճուկ հոգի է տւել, էն էլ չի առներ, որ պրծնիք:

— Քուրիկ, ինչ ունիս. պատմէ՛, պատմէ՛ ինձի, որ տեղից ես, և ինչո՞ւ այստեղ:

— Ես Խորթուհու Շինոց գիւղիցն եմ, իմ աղբեր Մկրտն հինգ տարի առաջ շքանցի քրդեր, Մագուտի Խալոս բռնի քրդացուցին: Ես տարի աղբէրս կհաւ գեղ, կանչեց գեղացիք, լալով ու պաղատանքով խնդրեց, որ զինք ազատեն էն գազաններու ձեռքէն, տանեն ի Ռուսէթ, որ լոյս հաւատին դառնայ նորէն: Գեղացիք գողտուկ ձամբու գրին. երեք օր յետոյ մագուտնին իմացան, չորս թարափէն թրով ու թփէնքով հասան մըր գեղի վրէն. գեղացիք ցիւցին (փախան) իրարուց, ես լէ իմ մէկ աղբօր հետ փախայ գեղէն. գինեք թէ էն անօրէնները ինչ պատիժ պիտի բերէին մըր գլխին. դեռ Կէրեսօրի դարան վրէն չընք հասի, երբ տեսանք մըր գեղի ծուխն ու մուխը, որ կծառներ դէպի երկինք. լացինք, ողբացինք, ինչ չարա (ճար). եկանք Խաթոյի տղայի գեղ. գիշեր զիմ աղբէր գողտուկ կորցուցին. երբ իմացայ, հարցուցի, ձէն տուղ չեղաւ. Խաթոյի տղէն Տաճար զիս պահեց իր տան մէջ երկու շաբաթ: Աղբէր, քինէ պահեմ, Աստուծէ ինչ պահեմ, իմ խերաթիս (պատիւ) լէ ընցաւ: Փախայ, հրաշքով պրծայ, ընկայ էս մութ մէջէն. Ասուած քեզի ձամբեց, ամա՛, էլ հոնկցա, վերջ ինչ պըտի էնեմ զպարել. . .

Եւ արտասուահեղճ հեկեկում էր, և նրա արիւն արցունքը խառնվում էր գարնան հորդահոս պղտոր ջրում:

Այս ընդհանուր տխուր, անտանելի վիճակն է, որ կը տիրէ ամբողջ Քրդա-Հայաստանում. ամեն օր նոյն երեւոյթ, ամեն օր նոյն գազանարարոյ շարժարանք. և մէնք այս յուսահատ ժողովրդեան հետ յուսահատած կաղաղակեք դառնահեղճ սրտով: «Ո՞ր էք, եղբարք»:

Եւ մեզ համար «Երկինքը շատ բարձր է, իսկ քրիստոնեայ Եւրոպան շատ հեռի»... իսկ Դո՞ք. . .

Մեզ հասած տեղեկութիւններից երեւում է, որ Սասունի ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ և ԿՈՏՈՐԱՆԻ տարեգարձը օգոստոսի 13-ին շատ տեղեր են տօնել—Թիւրքիայում, Անգլիայում, Ռուսաստանում և այլն: Այդ տեղեկութիւնները իրաւունք են ստալիս յուսալու, որ օգոստոսի 13-ին վիճակւած է լինել մեր ժողովրդական նշանաւոր տօներից մինը, որով և մեր յիշողութեան մէջ միշտ կհնդանի կը մնան քաջերի կուր և անամօթ թշնամու ամարդի կոտորածը. սա անհրաժեշտ է:

ՆԻՆՈՍՏՆՈՒԹԻՆՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

Վիշապ քաղաքի կեդրոն. սնդուկի մէջ ստացւեցան. Արսէնեան 100 դահեկան, Սիսակ 49 դահ, Դալւորիկ 40 դահ, Սասուն 65 դահ, Ժայռ 45 դահ, Հրահատ 40 դահ, Մամիկոնեան 30 դահ, Խենթ 20 դահ, Պիծակ 60 դահ. ևս 20 դահ. (Ա. Բ.). ևս 40 դահ. (Մ.), Կ. Թ. 10 դահ, Սուսեր 60 դահ, Մրզին 20 դահ, Ս. Թ. 20 դահ, Կայծակ 15 դահ, Փարէս 10 դահ, Վառօղ 105 դահ, Սև-Կարմիր 85 դահ, Մ. Գ. 20 դահ, Քառօ 10 դահ, Հրազէն 160 դահ, Թաթուլ 70 դահ, Արծւիկ 40 դահ, Վ. Մարգարան 10 դահ, Ա. Ծ. 10 դահ, Խ. Մ. 10 դահ, Զիմօր 10 դահ, Գ. ի ձեռքով 10 դահ, Գունդ 30 դահ, Ալեքսանդր 10 դահ, Փոթորիկ 50 դահ, Սուրհանդակ 47 դահ, Անձնէր 100 դահ, Պարոյր 60 դահ, Վահագն 70 դահ, Կաղ 20 դահ, Կօշ 10 դահ, Լիպերթ 10 դահ, Գրիշ 20 դահ, Քաղ 20 դահ, Գյուլի 20 դահ, Ալեք 20 դահ, Ասաղ 20 դահ, Ս. Պ. 20 դահ, Ա. Ն. 20 դահ, Մ. Կ. Ժ. 20 դահ, Միհրան 20 դահ, Կազին 100 դահ, Տակառ 20 դահ, Արծրունի 142 դահ, Կորիճ 60 դահ, Արարատ 45 դահ, Եղբայր 20 դահ, Բանալի 20 դահ, Օր. Արաբսի 20 դահ, Օր. Արշակունի 10 դահ, Մանուշակ 10 դահ, Օր. Հայրենասէր 20 դահ, Պատրաստ 25 դահ: Քարաշէն գիւղէն 164 դահեկան: Զմեռ քաղաքէն. Օձ. 101 դահ, Շանթ 45 դահ, Թընդանօթ 28 դահ, Վառօղ 17 դահ: Շվ. Ժ. ք. ից՝ Ա. 30 ֆր. Տր. կօմ. գանձարանում՝ Փայլակից 10 լիւրա:

Դաւաճան Մամբրէի հինգամսայ զգուկի գործունէութեան վերաբերեալ տեղեկագիրը, որոնց մասին ակնարկւած է վերեւ. «Դաւաճան Մամբրէ կարգաւոյժ վարդապետի դատապարտութեան տեղեկագիր» յօդւածի մէջ, մենք կը գետեղենք «Դրօշակ»-ի հետեւեալ համարում:

Մամուլի տակ են և շուտով լոյս կը տեսնեն հետեւեալ գրքոյկները. «ՍՕՑԻԱԼԻԶՄ, ՅԵՂԱՓՈՒՈՒԹԻՒՆ և ՄԻՋԱԶԳԱՅՆՈՒԹԻՒՆ» Գարբէլ Դըվիլի, «ԵՈՉՂԱՏԻ ՎԵՐՁԻՆ ԴԵՊՔԵՐԸ»:

Դաշնակցութեան անձամբներեց խնդրում է թղթակցութեան և ներատուութեան համար դիմել: L. Boole, 15, Augustus Rd. Hammersmith, W. London. Վիեննա, Դաշնակցութեան ազատ սպարաղ